

Mr. Rudolf KRALJEVIĆ

**BOSANSKA I HERCEGOVAČKA
VINOGRADARSKA BAŠTINA
(1800.-1878.)**

**(S uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja
od završnih desetljeća 15. do kraja 18. stoljeća)**

Uskoro iz tiska izlazi knjižica *Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.)* s uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih desetljeća 15. stoljeća do konca 18. stoljeća. Autor joj je Rudolf Kraljević, prvi predavač, ujedno i utemeljitelj kolegija o povijesti vinogradarstva i vinarstva kod nas na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

Uvažavajući najviše pozornosti vrijednu i bogatu vinogradarsko-vinarsku prošlost, prvenstveno mostarsku i hercegovačku, a ne zanemarujući pri tome ni činjenicu nekadašnjeg postojanja, uistinu začuđujuće razvijene "Bosne, vinogradarske i vinonosne" (o. p. R. K.), preporučamo bosansko-hercegovačkoj i široj gospodarstvenoj i općekulturnoj javnosti, ovdje najavljeni djelo, koje unatoč svojoj sažetosti predstavlja vrijedan prinos domaćeg povjesničara od struke u zasnivanju i obogaćivanju zapostavljane i podcjenjivane vinogradarsko-vinarske historiografije, kakvu na primjer, u dugu slijedu vremena plodno njeguje Zapad kojemu integracijski težimo. Ujedno je ovo (i) pokušaj uvođenja vinogradarske povijesne problematike kao ustaljene i ravnopravne sastavnice predmeta znanstveno-povijesnih istraživanja kod nas. Spomenuti spis izravno stoji na crti tekućeg procesa bolonjizacije sveučilišne nastave.

Na predstojećim stranicama po prvi put objavljujemo spisateljev zaključak, kojim, kroz odgovore na dva ključna pitanja, pregnantno iskazuje osnovnu poruku gore naslovljene radnje!

Zašto je u BiH samo Hercegovina zemlja grožđa i vina? i Zašto je posustala “Bosna, vinogradarska i vinonosna”?

Jednovremeno s početnim turskim osvajačkim pohodima i protivturskim osloboditeljskim akcijama koje su privremeno rezultirale uspostavom obrambenih struktura Jajačke i Srebreničke (Usorske) banovine, dakle u prolazno politički podijeljenoj, potom i trajno po Turcima osvojenoj cjelovitoj BiH, već između 1463., 1482. i 1526. god. (negdje prije, negdje nešto kasnije), začeo se i prepoznatljivo nastupao oštar razvojni rascjep u dotad prilično uravnoteženu i dosta dobro razvijenu prijeturskom, starobosanskom vinogradarskom gospodarstvu.

On se ogleđao u tome što su sjeverozapadni, zapadni i jugozapadni bosanski krajevi tonuli u dugoročnu vinogradarsku degradaciju, razvojno beznade i neotklonjivo opadanje, jer su ih uzastopni ratovi, uvijek iznova bacali u obeshrabrujuće stanje “stalne privremenosti” onemogućavajući bilo kakvu trajnu i sustavniju vinogradarsku djelatnost primjerenu kulturi plemenite vinove loze. Dotle su (bosanski), gornjoneretvanski i ramski, zatim jugoistočni, brzo i rano osvojeni i parcificirani krajevi smješteni u gornjodrinjskoj ratnoj zavjetrini, već od konca 15. st. proživljavali primjetnu vinogradarsku obnovu koja se potom prenijela i u stare nešto kasnije pokorene zemlje Pavlovića, Kovačevića (Dinjčića), dok se u desetljećima iz sredine 16. st. ona najbujnije očitovala u novoosnovanim nahijama. Gornja i Donja Tuzla u kojima je poprimila sva obilježja “ranoturske-bosanske vinogradarske renesanse” (sintagma je autorova, o. p. R. K.). Ista se blagotvorna vinogradarska pojava u najvinorodnijem predjelu juga bivše kraljeve zemlje u konjičkoj nahiji Bosanska Neretva nastavljala i kroz osvit 17. st., a jednako tako i sjevernije u povijesno-geografskoj jezgri kraljeve zemlje, naime u nahiji Brod sa Zenicom kao najvjerojatnijim središtem te njezinim vrlo plodnim vinogradarskim arealima u današnjem sutješko-kakanjskom ozračju.¹

¹ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih vladara u XIV. I XV. stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., str. 142-143; *Historija naroda jugoslavije*, I., Školska knjiga, Zagreb, 1953., str. 613; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk (postanak i upravna podjela)*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 119-121; P. ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic, 1975., str. 122 i 137; B. KURIPeŠIĆ, *Putopisi iz 1530.*, str. 4-6 i 11-33; *Opširni defter za Bosanski sandžak iz 1528.-1530.*, str. 543-549, 1018-1019, 1246-1247, 1250-1252, 1318, 1469-1471, 1807 i 1933: podaci za Bosansku Neretvu; *Detaljni katastarski (Kliški, op. R. K.) defter iz 1574.*, str. 1-123; *Detaljni katastarski (Kliški) defter 1604. godina, snimka fragmenata za Konjičku desnoobalnu Neretvu; Opširni popis Bosanskog*

Sličan se razvojni rascjep, i raskorak gotovo istodobno dogodio i na prostoru Hercegovine. I u njoj su, također, gornjoneretvanski i gornjodrinski vinogradarsko-vinarski predjeli, skupa s jugoistočnohercegovačkim, zatim naročito s blagajsko-mostarsko-bjelopoljskim, sigurnosno pouzdanim a vrlo vinorodnim predjelima, brzo isprednjačili, i kao primamljiv uzor svima drugima služili, već od konca 15., u tijeku 16. st.² a na gornjoneretvanskom (konjičkom) i, posebice na blagajskom, mostarskom (dijelom) i bjelopoljskom području, stalno su svojim vinogradarskim potencijalima prvi bili te predvodili i kroz ostatak 17., kroz cijelo 18., kao i kroz turski dio 19. st., naime sve do 1878. god.

Nasuprot ovome stoji opora povijesna činjenica da je ovaj poželjni, zavidni i kontinuirani konjički, zatim više od svih mostarski i blagajski vinogradarsko-vinarski razvitak, manje ili više uporno zaobilazio, uz usku, istočnu prineretvansku donju Hercegovinu, daleko najviše (tradicionalno valjda, u cijeloj BiH najvinorodniju regionalnu cjelinu) zapadnu Hercegovinu, ito skoro 350 godina neprekidno, od turskog osvajanja i prvog joj

sandžaka iz 1604. god., svz. I/2, obradio A. HANDŽIĆ, Sarajevo, 2000., str. 37-201; U ovećoj nahiji Brod 193 su popisne jedinice, od toga je preko polovice zapaženo vinogradarski razvijenih, a u nedalekoj, malenoj nahiji Bobovac jest selo Ričica s moštovnom desetinom od čak 1000 medra, vidjeti str. 27, vidjeti također J. MULIĆ, "Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine (1463.-1878.)", Konjic, 2001. god., str. 252-255, naročito strana 254, "Tabela 13.5"; Usporedi: J. MULIĆ, *Hercegovina*, 2, Drugi dio, vojna i upravna jedinica Osmanskog Carstva, knj. 21 (XV. i XVI. st.), Muzej Hercegovine, Mostar Biblioteka Monografije, knj. 2, Sarajevo, 2004., str. 265 i 266; Vidjeti: A. HANDŽIĆ, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 194-196, 222, 248, 249-358, te 343-358 (tablice) i 320. (karta); U približnoj trećini obiju nahija vinogradarstvo je vodeća gospodarska grana, u drugoj trećini sela i sl. popisnih jedinica zapažena je grana gospodarenja, a u obje pak nahije od stotinjak sela sva poznaju vinogradarstvo, izuzev četiri donjotuzlanska!

² S. A. ALIČIĆ, *Hercegovački defter iz 1477*. Objavljen je pod ovim punim naslovom: S. A. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985.; ISTI, *Hercegovački defter iz 1585.*, neobjavljeno; Obradivač: A. S. ALIČIĆ, Sarajevo, 1987., Orijentalni institut Sarajevo, Inventar fonda radnika instituta, br. 1. Original: *Ankara Tapu ve Kadastro Gemel müdür lügü N 483 (8)*, 487 (7), fotokopija u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 226. Osloncem na dva navedena deftera, koji su inače krcati podacima, moguće je u približnu stogodištu (1477.-1585.) bogato dokumentirati poletni hercegovački vinogradarski razvoj u apostrofiranim predjelima; Vidjeti također: A. M. MULIĆ, *Sidžil mostarskog kadije 1632.-1634.*, Prva književna komuna Mostar, 1987.; U ovome se izvoru vinogradi spominju u Mostaru i okolici blizu 50 puta; Usporedi: AHM, AT, *Regesta Sidžila blagajslog kadije 1796.-1810.*, fragmenti; *Ragesta Sidžila blagajskog kadije 1760.-1835.*, fragmenti; Usporedi: *Pisma obitelji Tuta 1844.-1939.*, vidjeti Zbirku Tuta; Usporedi: H. ČIŠIĆ, "Mostar u Herceg-Bosni", u: *Preporod*, Mostar, 1991., str. 32 i 34.

ozbiljnog katastarskog popisa (1477.), preko Kandijskog, Velikog Bečkog, i rata 1714.-1718. god., u mnogome sve do osionog vezirovanja Ali-paše Rizvanbegovića (1833.-1851.), koji je nasilu, napose u Brotnjacima probudio usnulu ljubav vinogradarsko-vinarsku!

U ovoj smo knjižici već na početku podcrtali kako su još prvi turski katastarski popisi, tzv. defteri posvjedočili da je bosansko i hercegovačko feudalno društvo pod Kotromanićima pa i onim posljednjim, onemoćalim, imalo dobro razvijeno i u prostoru relativno uravnoteženo razvedeno vinogradarsko gospodarstvo. S rušiteljskom turskom invazijom, kako već rekosmo, ono se razvojno raspolutilo i prostorno razdvojilo na:

a) vinogradarski sasvim mrtve ili u visokom stupnju umrtnjene i
b) proizvodno poletne pa i cvjetne vinorodne predjele koji su kao takvi istrajavali sve do početnih godina, moguće i decenija prijelomnog 17. st., jer je Pavao Rovinjanin još u završnim desetljećima prve polovice 17. st. za svoje biskupske vizitacije zapazio oveći zelenim trsjem ispunjeni vinogradarski kompleks i u središnjem dijelu zemlje, koji je bio nedvojbena preostatak staroga prijeturskog i ranoturskog vinogorja izvorne ili prave kotromanićke Bosne.

A onda sa 17. st., zasad ne možemo točno reći u kojem je desetljeću, ali osobno procjenjujemo već prije konca njegove prve polovice, nastupio početak kraja cjelokupna Bosnina, dotad respektabilna vinogradarskog gospodarstva, jer se nezadrživo propadanje prenijelo i u preostala mirnija, utočišna blizu 150 godina vodeća i poletna, bosanska vinogradarska prostranstva, dakle na Bosnu u cjelini! Taj se vinogradarski povijesni prijelom, davno prije 1800. god. (s kojom kronološki počinje naša glavna tematska cjelina), iskazao, skoro potpunim svebosanskim vinogradarskim slomom izuzmemo li Ramu i desnoobalnu konjičku Neretvicu i Neretvu, koji su se tada, administrativno (napose katastarski) smatrale sastavnicom Bosne!

Našom knjižicom čiji zaključak upravo pišemo, želimo posebno naglasiti, da se doista od 17. st. ukupna povijest bosansko-hercegovačkog vinogradarstva, praktično svodi samo na povijest hercegovačkog vinogradarskog gospodarstva.

Kako tada, tako i danas!

U skladu s tim općim spoznajama mi smo i komponirali ovaj spis u kojem predstavljamo bosanski i hercegovački vinogradarsko-vinarski fenomen (1800.-1850.-1878.). U ovom smo tekstu uznastojali ponuditi i odgovor na pitanja, što je zapravo uzrokovalo Bosnin vinogradarski krah od kojega se ona nikada više nije uspjela oporaviti, unatoč svim ulaganim naporima, čak i onim potonjim dosta sustavnim, austro-ugarskim, koje ni po nastojanjima ni po učincima ne treba podcijeniti.

Izravno govoreći, bosansko je vinogradarstvo uništila otpornija, puno neizbirljivija, agresivnija i vitalnija šljiva! Nadamo se da je naše izlaganje pokazalo da je uz rat s njegovim kroničnim recidivima, baš šljiva u Bosni, bila najveća lozina suparnica i konačna pobjednica! Korisno je prisjetiti se, da su u Dalmaciji, npr., u sličnom takmičarkom suodnosu stoljećima stajale: loza i maslina! Svaka je življa vinogradarska konjunktura malo duljeg daha dovodila do potiskivanja masline i privremene oseke maslinarstva, i obratno svaka je dugotrajnija vinogradarska kriza, umjesto loze, u prvi uzgojni plan stavljala maslinu i maslinarstvo.³

Glede razloga bosanskog vinogradarskog sloma, u literaturi se, istina pouzdanim vrelima nedovoljno potkrijepljeno govori o nekom europskom "malom ledenom dobu" koje se kronološki veže upravo za raspon od 16. do 18. st. Navodno to ledeno doba, ako se zbilja dogodilo, moglo je po lozu proizvesti zaista vrlo velike negativne posljedice, uzmemo li u obzir dosta često (nadmorski) visoke kote bosanskih vinorodnih položaja, kao i hipersenzibilnu narav plemenite vinove loze te bosansko, vinogradarstvu ne uvijek najklnonjenijo žustro podneblje. Recimo ovom prilikom da je na niske temperature znatno otpornija divlja vinova loza za jednog prapovijesnog klimatskog kolebanja zauvijek pobjegla sa svog najjisturenijeg sjevernog položaja, iz južnošvedskog neolitskog lokaliteta Vra, na sjeverne prilaze njemačkog Mannheima a u susjednoj Francuskoj na crtu "Angoumois, Berry, Bourgogne, Jura i Alsace" nalazeći tako utočište u stotinama kilometara južnijem gostoljubivijem prirodnom ambijentu što stoji malo sjevernije od granice uspješna, suvremenog francusko-njemačkog komercijalnog vinogradarstva.

U povijesnim se djelima također nagađa i o nepoznatim loznim bolestima, ali i opet bez čvrsta oslona u onovremenim povijesnim vrelima. Takva su razmišljanja najvjerojatnije nadahnuta stvarnim europskim vinogradarskim nevoljama mnogo kasnijeg datuma, što su se i u Bosni događale pri koncu 19. i u tijeku 20. st.

Ne podcjenjujući sva naprijed isticana razmišljanja i stajališta, naše je osobno uvjerenje da je u Bosni samoj ključni lozin neprijatelj bila šljiva (kojoj su se u izrazitijim bosanskim voćarskim krajevima s vremenom pridružile i neke druge vrste vrlo sočna i raznolika voća) ostaje nepokolebano postojano (!), uz vrlo važnu opasku da je jednako snažan uzrok vinogradarskom (bosanskom) sunovratu predstavljao višekratno

³ R. KRALJEVIĆ, *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit XX. stoljeća*, str. 24-28 i 60-115.

ponavljani rasap hrvatskoga katoličkog pučanstva potican neumornim ratovanjima koja su rušili samostane, zatirali crkve i kmetska selišta te uvijek iznova gasili žarišta marnog vinogradarstva i vinarstva u njihovu užem i širem obzorju.

I dok je krhkije vinogradarstvo iziskivalo mnogo više uskostručna i raznolika a tjelesno tegobna strpljiva rada kroz cijelu vegetacijsku sezonu, a i poslije nje, u dosta dugu protoku kontinuirana vremena, dotle je otpornije, gipkije i prilagodljivije te radno manje zahtjevno ondašnje šljivarstvo podarilo svoj Bosni vrlo primamljiv plod: jestiv u svježem i suhom stanju, tražen i cijenjen zajedno sa svojim proizvodima i na domaćem i na inozemnom tržištu. Zato ne iznenađuje što se visokokvalitetna bosanska suha šljiva, već nakon Požarevačkog mira pojavila i na “velikim sajmovima u Leipzigu i Beču”. Prodavane izvozne kvote su poslije 1718. god. narastale, tako da su u 19. st. sve 1878. god. priskrbljivale najzapadnijim turskim pokrajinama, Bosni napose, nezanemariv godišnji novčani priljev.⁴

Jednako je tako, ekspanzivno šljivarstvo ponudilo zemlji, oporo i žestoko, a vjerski manje poročno, opojno piće, koje je bilo mnogo prilagođenije osebujoj prirodi njezinih ljudi, a manje grješno od izravno, po islamu osuđena vina!

Ostaje nepobitna i neoboriva povijesna istina da je bosansko-hercegovačko (i ino) vinogradarsko gospodarstvo svoga najstrašnijeg, prvotno i potonjega dugoročnog neprijatelja imalo u ratovima i učestalim ratnim rundama koje su se kod nas s Turcima ustalile. Upravo smo često ponavljanim ratnim nadmetanjima, što su trajno proizvodila tjeskobno stanje “sigurne nesigurnosti” i objasnili gotovo trajnu lozinu smrt na razbojišnom prostoru sjeverozapadne, zapadne i jugozapadne Bosne, te jednovremenu razvojnu depresivnost i začuđujuće dugotrajnu apatičnu vinogradarsku učmalost od iskona najvinorodnije bosansko-hercegovačke geografske cjeline zapadne Hercegovine!

Nakon već apostrofirane tzv. “ranoturske bosanske vinogradarske renesanse” koja se u zavidnu intezitetu i kontinuitetu odvijala od kraja 15. st., kroza 16. st., a u najmirnijim, rata pošteđenim vinogradarskim pribježištima i skloništima, još i u ranim godinama 17. st. pa i dalje s početkom je dugotrajnih, iznurujućih razornih ratova: manje već u Kandijском

⁴ R. DION, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Flammarion, 1977., str. 67 i 68; Usporedi: T. RAUKAR, “Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji”, u: M. GROSS, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. st.*; O izvozu šljive usporedi: N. MALCOLM, *Povijest Bosne* (kratki pregled), Zagreb - Sarajevo, 1995., str. 131-132.

(1645.-1669.), a mnogo više u Velikom Bečkom (1683.-1699.), potom i u nizu velesilskih ratova za tursko naslijeđe, što su se događali u stogodištu konačno dočekana velikog turskog uzmaca (od konca 17. do potkraj 18. st.), “nemirna je Bosna” doživjela svoj neprebolivi vinogradarski i vinarški slom.

Nakon toga dugoročnog panbosanskog vinogradarskog posrta, vinogradarstvo se na sjeverozapadu te zemlje od 1800. do 1878. god., sasvim priprosto još njegovalo u jednom broju teritorijalno nepovezanih, skučenih i razbacanih nevelikih oaza razmještenih na tokovima srednje i donje Une te Vrbasa. U inače bogatoj banjolučkoj nahiji vinogradarstvo se najčešće spominje u Ivanjskoj.⁵ I u ovom razdoblju velike krize svoju dosta postojanu vinogradarsku vitalnost pokazuju vinorodni krajevi u Rami i na gornjoj Neretvi.⁶ Izolirani zatvorenim, rudimentarnim vinorodnim džepovima određene znake još neugasla života pokazuje nekada veliko vinogradarstvo prostranog slivnog područja rijeke Drine. Promatrana gospodarska grana još je zastupljena na krajnjem jugoistoku osmanlijske Bosne od Novog Pazara do Mitrovice na Kosovu.⁷

Iako je kroz cijelu prvu polovicu i ostatak “turskog” dijela 19. st. manje ili više neprekidno stajalo na pogibeljnoj strmoj ravni u vječnoj strepnji da se obruši u propast i, mada je kroničnim ratovanjima i anarhičnim feudalnim (protivreformskim) bunama te narastajućoj stihiji seljačkih ustanaka, bilo stalno u životnoj pogibelji, umiruće je bosansko vinogradarstvo začuđujuće uporno čuvalo i neutnutim sačuvalo svoj ma koliko god samo simbolični kontinuitet i prostorni identitet. Satjerana u skućene rezervate prodornijom šljivom i jatom drugih nedaća stalno lebdeći između ponornog dna potonuća i nade u spas (nade protiv svake nade), bosansko vinogradarstvo, iako stoljećima na umoru, uspjelo je izbjeći ono najgore, konačnu smrt Bosne, vinogradarske i vinonosne, iako po cijenu samo dekorativnog sudjelovanja u životu sveukupnog herceg-bosanskog vinogradarskog gospodarstva.

Za odavno potonulom “bosanskom vinogradarskom Atlantidom” (o. p. R. K.), na čije su nekadašnje postojanje i mjesto potonuća upozoravali tu i tamo raspršeni vinorodni otočići ubrzo će po austro-ugarskom zaposjedanju obiju pokrajina krenuti najpozvaniji ljudi iz zemaljskog,

⁵ I. F. JUKIĆ, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1983., str. 377.

⁶ J. MULIĆ, *Konjic i njegova okolina...*, str. 252-255., posebno str. 253.

⁷ *Bosanski defter iz 1604.*, svz. II., Sarajevo, 2000.; O jugoistočnobosanskom Kadiluku Novi Pazar i njegovim nahijama Aržane, Zvečan, Jeleč, Ras... i podacima vezanim uz tamošnje vinogradarstvo, vidjeti str. 7-359.

političkog i gospodarskog vrha. U toj će potrazi od svih najuspješniji biti u našoj historiografiji sasvim prešućeni i nepoznati Stjepan Molnar, izvorno mađarski Rudinai Molnár István (1851.-1920.), koji je (honorarno) od 1886. do 1895. god. bio “stručni savjetnik za voćarstvo i vinarstvo” pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu obanašajući jednovremeno redovitu dužnost ravnatelja “budimpeštanske vinarske škole”. Spoznato stanje dotaknutim stručnim istraživanjima postalo je polaznom osnovicom u svim pokušajima vinogradarske regeneracije. Mađutim, za cjelovitiju i učinkovitiju bosansku vinogradarsku obnovu bilo je već prekasno. U međuvremenu je nepobjedivom pobjednicom postala šljiva čiji je trijumf nad lozom upotpunjavala i bogata paleta u međuvremenu stasalog, vrlo raznolikog i kvalitetnog bosanskog voća. Zato, unatoč uložnim naporima ni austro-ugarska vlast (1878.-1918.) nije proizvela nikakvo bosansko vinogradarstvo čudo iako je povjerenim joj berlinskim mandatom za to bila vrlo motivirana! Mada su bosanski vinogradarski kapaciteti pod Habsburškom monarhijom nedvojbeno, relativno brže napredovali od hercegovačkih, njihovo se sudjelovanje u cjelokupnom bosansko-hercegovačkom proizvodnom volumenu, kretalo, približno od 6 do 10 %.

U Hercegovini je naprotiv na zalazu turske vlasti protjecao stabilniji vinogradarsko-vinarski razvitak. U Ali-pašino⁸ doba (1833.-1851.) ono je proživjelo jedno u mnogome iznuđeno, živahnije i poletnije razdoblje, koje ipak nije usporedivo s iznenadnim kratkotrajnim ali bujnim dalmatinskim vinogradarskim uzletom (1850.-1857.), kojega smo svojevremeno označili pojmom “prve ili male vinogradarske konjunktore”. Uravnoteženiji i postojaniji hercegovački vinogradarski polet između 1850. i 1878. god., izuzevši gornjoneretvansku, zatim mostarsku i blagajsku zavjetrinu, remetili su izvan toga spokojnijeg geografskog sidrišta anarhični feudalni bunt i niz učestalih sve jačih seljačkih ustanaka koji su (posebno 1875.-1878.) prouzročili unazađenje ljubinskog, popovskog, a nešto manje stolačkog i trebinjskog vinogradarskog gospodarstva.

Sve naprijed rečeno imalo je za posljedicu to da se naše izlaganje bosansko-hercegovačke vinogradarske prošlosti (1800.-1878.) ustvari svelo samo na izlaganje povijesti hercegovačkog vinogradarstva i vinarstva, kao

⁸ O. KNEZOVIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović Stočević vezir 1832.-1851.*, GZN BiH, god. XL., svz. 1, Sveska za društvene nauke, Sarajevo, 1928., str. 11-40, posebno str. 37-39; Usporedi: V. ČOROVIĆ, *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*, Beograd, 1933., str. 51-52; Vidi: O. HADŽISELIMOVIĆ, *Na vratima Istoka (Engleski putnici o BiH od 16. do 20. vijeka)*, Sarajevo, 1989., str. 17, 44 i 45 i posebno str. 301; Usporedi: I. F. JUKIĆ, *Putopisi...*, str. 388 i 389.

što se malo slobodnije govoreći može kazati, kako se tadašnja sveukupna hercegovačka vinogradarska povijest, uvelike svodi zapravo na trokotlinsku: blagajsku, mostarsku (dijelom) i bjelopoljsku vinogradarsku povijest čije je tadašnje prvenstvo bilo neupitno.

Temeljem toga i nudimo u mnogome iznenadujuću austro-ugarsku statističku konstataciju: Među hercegovačkim vinorodnim kotarima uz i bez premca prvi Mostar, drugo je mjesto sve do 1886. god. zauzimaio kotar Konjic, dok su davninom, vrlo jaki vinogradarski kotari: Ljubuški, Stolac i Trebinje, svoju vedriju razvojnu priliku dobili tek u ostatku monarhijine vlasti u BiH od 1886. do 1918. god.⁹

I još jedna važna hercegovačka vinogradarska posebnost. Među hercegovačkim vinogradarima izravnim proizvođačima prvoklasne groždane sirovine od koje se proizvodilo najčuvanije vino, najvažnije mjesto pripadalo je marljivom hrvatskom težačkom puku s obiju Neretvinih obala. S druge strane, hercegovačkom vinskom trgovinom već od druge polovice 19. st. (postupno) ovladala i sve do sumraka Austro-Ugarske (1918.) neprijeporno dominirala oveća skupina okretnih, srpskih, prije svih mostarskih, potom stolačkih i trebinjskih, a napokon i Trebinju susjednih, lastvanskih vinotrzaca!

I na kraju dodajmo. Ne stoji (u povijesnoj znanosti) odavno uvriježena, pojednostavljena teza da su Turci iskorijenili i uništili ili pak nepopravljivo u razvoju onemogućili bosansko-hercegovačko vinogradarstvo. Tome protuslove svi primarni povijesni izvori, najviše katastarski defteri (od kraja 15. do početka 17. st.).

Pod kopitima razigranih bojovnih konja i stopalima razularenih rušitelja, ratnika, loza je s vinogradarstvom uistinu zgažena i trajno zatrta samo u permanentno razbojišnim prostorima, odnosno takvima u kojima su se nakon kraćeg ili duljeg ratnog zatišja iznova zapodijevale nove ratne runde. Izvan toga vinogradarska se kultura, i za trajnijeg ili kraćeg posrnuća ubrzano oporavljala i cijelo stoljeće i pol poletno razvijala. Drukčije nije ni moglo biti. Jer svaka ratnička feudalna elita (čak ni islamska u nas nije izuzetak) imala je u vinogradarskom gospodarstvu primamljivo vrelo prihoda.

I, mnogo više od toga. Kao i dobar konj, vinograd je bio poželjni ukras na stijegu svakog ponosnijeg plemenitaškog roda! A grožđe car voća svakoga!

⁹ J. MULIĆ I SURADNICI, *Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine (1878.-1918.)*, III., izd. Skupština opštine Konjic, Konjic, 1990., str. 81-82, posebno "Tabela 7".

Istina je da se ovdašnje vinogradarstvo sortno pročistilo i potražnji prilagodilo obogaćujući se kvalitetnim, istočnjačkim sortama naročito jestivim i onim pogodnim za proizvodnju grožđica i ostalih proizvoda, npr. pića od neprovrela mošta, muselesa, te energetske bogata, krepka i trajna kolača, ćuftera. Temeljni je sortiment po našem mišljenju u većini ostao neizmijenjen iz razloga prokušane prilagođenosti i stoljećima provjerene produktivnosti, dakle zbog svoje iskonske ukorijenjenosti u tlo, navike i narav ljudi.

Turci nisu išćupali lozu iz bosansko-hercegovačkog prostora, pored ostaloga i zato, jer su i sami došli iz zemlje koja se vrlo često, moguće i najčešće, spominje kao jedna od najvjerojatnijih pradomovina loze, vinogradarstva i vinarstva, pogotovo ako joj granice sagledavamo u njezinoj trokontinentalnoj imperijalnoj veličajnosti.

Zato ne začuđuje što je vinova loza jedan od najčešćih uresa turskog općekulturnog, hortikulturnog i stambenog pejzaža. Da bismo se u to uvjerali, dovoljno je sasvim jednostavno ući u avliju na koje od kompaktno očuvanih osunčanih mahala, čak i u nevinorodnu (bolje malovinorodnu)¹⁰ Sarajevu, pa se uvjeriti da je loza u tom stambenom ambijentu kod kuće.

Recimo napokon lakonski, lozu je zauvijek u Bosni pobijedila šljiva, a na njezinu sjeverozapadu, zapadu i jugozapadu rat. Isti je razlog punih 350 godina paralizirao i kočio svaki prosperitetniji zapadnohercegovački vinogradarsko-vinarski rast.

Jer, svaki je rat, u svim vremenima, svakom vinogradarskom gospodarstvu najgori brat!

¹⁰ Pa i u takvu Sarajevu prigradska naselja Vogošća, Jošanica kao i drevni Hodidid oko 1530. god. imaju svoje nezanemarive vinograde, a jedno Nahorevo s moštovnom desetinom od 846 medra može stati uz bok zapaženih vinskih proizvođača u cijeloj BiH, u kojoj prema podacima s kojima raspolazemo, u općem, najvišu desetinu od mošta 1604. god. daje selo Radič iz nahije Borač, u iznosi od 1355 medra. Usporedi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. god.*, svz. I/2., str. 124.-127., posebno str. 126., gdje je ovaj podatak: "šire medri 1355". Vidjeti i bilješku 124 na str. 124, u kojoj se za selo Radič kaže: Danas istoimeno selo, jugoistočno od Rogatice u blizini rijeke Drine.

Sažetak

Ovdje priloženi tekst je, zapravo, sažetak sažetka gore naslovljene knjižnice. U njemu, iza svojevrсна prethodnog istraživačkog (uglavnom panoramskog) priopćenja o bosansko-hercegovačkom vinogradarskom fenomenu između 15. i kraja 18. st., nešto iscrpnije raspravljamo o istom predmetu, naizmjeničnom primjenom komparativne, kronološke te metode prepoznavanja teritorijalnog identiteta i kontinuiteta najvažnijih vinorodnih položaja i vinogorja unutar bosansko-hercegovačkih vinogradarskih rajona. Pri tome nam je važan cilj uočavanje osnovnog smisla zajedničkih vinogradarskih i vinarskih gibanja unutar dviju najzapadnijih turskih provincija od 1800. do 1878. god., uz jednovremeno, jasno podcrtavanje razvojnih specifičnosti u svakoj od njih ponaosob!

Sa znanstvenog stajališta gledano, naše najvrjednije ovdje objelodanjeno otkriće sadržano je u tvrdnji, da i kasnokotromanička i ranoturska Bosna (naime, Bosna sama, bez Hercegovine!) bijaše iznenađujuće dobro vinogradarski i vinarski razvijena zemlja!

Kroz dva zaključna upita: (1) "Zašto je u BiH, samo Hercegovina zemlja grožđa i vina?" i (2) "Zašto je posustala Bosna, vinogradarska i vinonosna?" - pokušali smo, po prvi put u našoj historiografiji uobličiti upotpunjeniji i zaokruženiji odgovor na postavljena pitanja, te na stranicama naše knjižice obrazloženi reći: zašto je nezaustavljivo umirala Bosna, vinogradarska i vinonosna, i zašto je već u tijeku nekoliko stoljeća, samo Hercegovina, gotovo jedina bosansko-hercegovačka zemlja grožđa i vina?

Ovom prigodom ističemo, kako je sve prethodne ocjene iz ovdje predočene vinogradarsko-vinarske kronološki zaokružene tematske cjeline formulirano profesionalni povjesničar, koji se kao usamljeni, donkihotski historiograf, kroz više od 30 godina bavio ovom, od povjesničara neopravdano zapostavljeno problematikom!

Na kraju ističemo da je najavljena knjižnica, samo minijturna kopča, između dviju velikih istraženih tematskih cjelina, koje u obje svoje sastavnice, naime starijoj prapovijesnoj, starovjekovnoj, medijsvalnoj i ranoturskoj, kao i u nama bližoj i mlađoj, austro-ugarskoj, nude i obilje zanimljivih istraživačkih otkrića, koja su, ne samo vrijedan znanstveno-povijesni prinos, nego i marketinški visokovrijedan činjenični materijal!

**BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN
WINE-GROWER 'S HERITAGE
(1800.-1878.)**

**(With introductory look at important developing
characteristics from the last decades of
15. until the end of 18. century!**

Summary

This attached text is in fact summary of summary of the above titled library.

Behind the specific research (mostly panoramic) announcement of bosnian-herzegovinian wine - grower's phenomenon between 15. and the end of 18. century, in this text we discuss about the same subject in more detailed manner, with alternate use of comparative, chronological and method of recognition of territorial identity and continuity of most important wine-growing districts and wine-growing hills, inside the bosnian-herzegovinian region. Important aim is observation of basic meaning of common wine-grower's and wine - selling inside two most wested turkish provinces from 1800. until 1878. with clear underlining of developing specifics in each of them, separately.

From the scientific point of view, our most valuable, here published, discovery is contained in statement, that latekotromanic and early turkish Bosnia (that is Bosnia - alone, without Herzegovina) was surprisingly good wine-grower's developed country.

Throughout two conclusive questions (1) "Why is Herzegovina, in BiH, only country of grapes and wine?" - and (2) "Why did Bosnia tired, wine - grower 's and vinous?" - we tried for the first time in our historiography, to give the most full filled answer to the questions, and on the pages of our book to say the following: why did Bosnia (wine grower 's and vinous) was dying unstoppingly, and why is Herzegovina only for several centuries almost the only bosnian-hercegovinian country of grapes and vine?

Izbor iz literature i povijesnih izvora

A. Literatura

- P. ANĐELIĆ, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Historija naroda Jugoslavije*, I., izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1953.
- P. ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic, 1975.
- ISTI, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
- J. MULIĆ, *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanlijske vladavine (1463-1878)*, izd. Općina Konjic, Biblioteka kulturno nasljeđe, knj. 2, Konjic, 2001.
- ISTI, *Hercegovina*, 2. dio: Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, knj. 2.1. (XV. i XVI. st.), izd. Muzej Hercegovine, Mostar Biblioteka Monografije, knj. 2, Sarajevo, 2004.
- T. RAUKAR, "Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji", u: M. Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*.
- R. DION, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Printed in France, Flammarion, 1977.
- G. ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1849-1853.*, Institut za istoriju u Banjaluci, Biblioteka Studije i monografije, knj. 6, Banjaluka, 1989.
- ISTI, *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878.*, izd. Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 1977.
- S. ĆOSIĆ, "Dubrovačka granica i područje Kleka", u: *Hercegovina*, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe, br. 3(11), Mostar, 1997.
- O. KNEZOVIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović - Stočević vezir 1832.-1851.*, GZM BiH, god. XL., svz. 1, Sveska za društvene nauke, Sarajevo, 1928.
- A. NIKIĆ, *Gradnja crkve i samostana na Širokom Brijegu, počeci hercegovačke franjevačka zajednice*, posebni otisak iz zbornika Kačić, 12, Split, 1981.
- H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Esnafi i obti u Bosni i Hercegovini*, ND BiH, Djela, knj. XVII., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12, Sarajevo, 1961.
- R. KRALJEVIĆ, *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća. (Vinogradarstvo Dalmacije 1850.-1904.: uspon, procvat, klonuće)*, Književni krug Split, Biblioteka znanstvenih djela, 74, Split, 1994.

R. VON E. RITTER, *Die Relation über die Verheltnise Bosnien und der Herzegovina in mehrfachen Beziehung*, Zara, den 21. November 1846., Naučno društvo BiH, građa, knj. III., Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. I., H. KAPIDŽIĆ, *Prilozi za istoriju BiH u XIX. vijeku*, Sarajevo, 1956.

S. M. FILIPOVIĆ, *Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni, preveo i predgovor napisao M. S. Filipović*, GZM Sarajevo, Etnologija, Nova Serija XVI-1971.

P. ŽIVKOVIĆ, "Usora i Soli u prva dva stoljeća turske prevlasti", *Hercegovina*, br. 8-9(16-17), Mostar, 2002./2003.

B. Povijesni izvori

a) objavljeni

S. A. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Uvod, prijevod, napomene i registre priredio A. S. Aličić*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985. Original ovoga deftera čuva se u Arhivu predsjedništva vlade Republike Turske, pod osnovnim brojem 05. Fotokopije se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod oznakom: defteri broj 94. (Dalje: A. S. ALIČIĆ, *Hercegovački defter iz 1477.*).

Bosanski defter iz 1604. tiskan je u četiri velika sveska pod ovim naslovom: Bošnjački institut Zürich - Odjel Sarajevo (i) Orijentalni institut u Sarajevu; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. god.*, svz. I/1, obradio A. HANDŽIĆ, svz. I/2; obradio A. HANDŽIĆ, svz. II.; obradila S. BUZOV; priredila L. GAZIĆ, svz. III.; obradila A. KUPUSOVIĆ, Sarajevo, 2000. Original: *Defter-i mufassal-i Bosna el-cild el-evvel Ankara, Tapu Kadastro, Kuyûd-i Kadîme Arsivi.*

Sidžil mostarskog kadije 1632-1634., prijevod sa staroturskog, uvod i bilješke A. M. MUJIĆ, izd. Prva književna komuna, Mostar, 1987.

A. M. MUJIĆ, "Prilog proučavanja uživanja alkoholnih pića u BiH pod osmanskom vlašću", u: POF, br. 19, Sarajevo, 1955.

B. KURİPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju i Rumeliju 1530.*, preveo s njemačkog ĐORĐE PEJANOVIĆ, Svjetlost, Sarajevo, 1955.

A. HANDŽIĆ, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

J. BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni (1754.-1882.)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., Biblioteka Kulturno nasljeđe, priredio, latinske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao DR. ANDRIJA ZIRDUM.

I. F. JUKIĆ, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1983.

I. PEDERIN, "Austrijska putopisna djela o BiH", Radio Sarajevo, III. program, godina XI., br. 39, listopad - prosinac 1982.

V. JELAVIĆ, *Francuska izvješća o Bosni*, GZM BiH, XVIII., 1906., Sarajevo, 1906.

M. ŠAMIĆ, *Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806-1813)*, ND NRBiH, Građa, knj. XI., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8, Sarajevo, 1961.

M. ŠAMIĆ, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

I. DRMIĆ, "Carl Peez, Mostar i njegova kultura, Slika jednog grada u Hercegovini", Crkva na kamenu, Mostar, 2002. Prikaz u: *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 8-9(16-17), Mostar, 2002.-2003.

H. ĆISIĆ, *Mostar u Herceg Bosni (Postanak i razvitak grada Mostara, te prikaz raznih zgoda kroz koje je u toku razvitka prolazio)*, Kulturno društvo Muslimana *Preporod*, Gradski odbor u Mostaru, Mostar, 1991.

S. A. ALIČIĆ, *Desetina u Bosni polovinom 19. vijeka*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, god. XVI., br. 17., Sarajevo, 1980.

P. BAKULA, *Topografsko-historijski Shemantizam Franjevačke Kustodije i apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867.*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1970.

b) neobjavljeni (Orijentalni institut u Sarajevu)

S. A. ALIČIĆ, *Hercegovački defter iz 1585*. Obradivac A. S. ALIČIĆ, Sarajevo, 1987., Orientalni institut, Sarajevo, Inventar fonda radnika Instituta br. 1., Original: *Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, N 483 (8), 487 (7)*, fotokopije u Orientalnome institutu u Sarajevu, broj 226.

Opširni defter za Bosanski sandžak iz 1528-1530. godine. Prevela i pripremila M. SELMANOVIĆ, Orientalni institut Sarajevo, br. 65. Original se nalazi u Arhivu predsjedništva vlade u Istanbulu pod br. 157.

C. Franjevačka knjižnica u Mostaru

Detaljni katastarski (Kliški, R. K.) defter iz 1574. godine. S Kliškim defterom iz 1574. god. upoznali smo se vrlo površno prije rata kada je pripremano njegovo kritičko izdavanje. Zahvalnost dugujemo dr. fra Andriji Nikiću koji nam je naknadno u kasno ljeto 1995. omogućio uraditi fotokopiju fotokopije fragmenta ovoga deftera (str. 1-123). To su razlozi zašto ovaj

defter nismo mogli korektno navesti u našim neobjavljenim tablicama o konjičkom vinogradarstvu sačinjenim 1995.-1996. Iscrpnije o deftru vidi u: J. MULIĆ, *Hercegovina*, 2 (15. i 16. st.).

Detaljni katastarski (Kliški, R. K.) defter, 1604. godina, fotokopirao DR. ANDRIJA NIKIĆ, Mostar, 1987. Budući da pripremano predratno izdanje kliških deftera nije ostvareno ni do danas, samo fragmentom ovoga deftera mogli smo se služiti pri izradi tablica za konjičko vinogradarstvo 1995.-1996., zahvaljujući i opet dobroti fra A. Nikića, koji nam je dopustio uraditi fotokopiju njegove fotokopije ovoga vrijednog povijesnog vrela! I o ovome defteru vidi u: J. MULIĆ, *Hercegovina*, 2 (15. i 16. st.).

D. Arhiv Hercegovine Mostar (AHM)

AHM, Acta Turcaru (AT), Regesta Sidžila blagajskog kadije 1796.-1810., fragmenti. Original ovog sidžila nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu koji je zaveden u Inventar službenih knjiga i deftera pod br. 23/119. Obradio HIVZIJA HASANDEDIĆ.

AHM, AT, Regesta, II./64., 1224., 23. ševal (1809), Analitički inventar AT Mehmeda Muslibegovića iz Mostara (poseban fascikl). Opaska prevoditelja i obrađivača: "U ovom analitičkom inventaru obradili smo 162 dokumenta (razvrstana u 93 jedinice), vlasništvo Muhameda Emina Muslibegovića, sina Hadži Saliha iz Mostara. Svi dokumenti se odnose na porodicu Muslibegović i druge neke mostarske porodice koje s Muslibegovićima stoje u rodbinskoj vezi. Dokumenti sadrže vrijedne podatke iz prošlosti Mostara. Obradio HIVZIJA HASANDEDIĆ arhivist orijentalnog Arhiva Hercegovine Mostar."

AHM, AT, Sidžil blagajskog kadije, fragmenti br. 58., 1760.-1835. Fotokopije ovog sidžila ima Arhiv Hercegovine Mostar. (Dalje: AHM, AT, Regesta Sidžila blagajskog kadije, fragmenti, br. 58, 1760.-1835.).

AHM, AT, Regesta Mostarskog sidžila br. 2, fragmenti, iz 1044-1207 (1633-1783). Original ovoga sidžila nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, koji je zaveden u Inventar službenih knjiga i deftera pod br. 2. Fotokopije ovoga sidžila ima AHM. Obradio HIVZIJA HASANDEDIĆ. (Dalje: AHM, AT, Regesta Mostarskog sidžila, br. 2).

AHM, AT, Sidžil mostarskog kadije br. 2-22/1099. Ovdje smo obradili i izradili regesta za 133 stranice sidžila mostarskog suda, fragmenti iz 1245-1263. (1822-1847). Original ovoga sidžila nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu koji je zaveden u Inventar službenih knjiga i deftera pod br. 2. Fotokopije ovog sidžila ima Arhiv Hercegovine u Mostaru i upisan je u Inventar Acta Turcarum pod br. 22/1099. Obradio HIVZIJA

HASANDEDIĆ. (Dalje: AHM, AT, Sidžil mostarskog kadije br. 2-22/1099., fragmenti, 1822.-1847.). Kako je i stariji *Sidžil mostarskog kadije 1633.-1783.*, također označen s br. 2, ovaj ćemo mlađi 1822.-1847., radi boljeg međusobnog razlikovanja, označiti br. 2-22/1099. (op. R. K.).

AHM, IV. Pisma porodice Tuta (1844.-1939.), dalje: AHM, Trgovačke firme, usporedi, *Vodič kroz Arhiv Hercegovine*, Mostar, str. 22/23.

AHM, Prijevodi vakufnama (posebna fascikla), uradio H. HASANDEDIĆ, 1272. god. (1855.), JAZU (HAZU), dokument br. 223.

AHM, Trgovačke firme..., "Braća Risto i Miho Šantić", Mostar (1859.-1924.). Usporedi: *Vodič kroz Arhiv Hercegovine*.

AHM, Trgovačke firme, Braća Radulović, Mostar, 1869.-1883.

AHM, Regesta AT, Oz-Dk 3/116, 1874.-1879. god. (Original na turskom jeziku 33 komada, /R. K. 33 dokumenta/).